

PAWEŁ CHURSKI, MICHAŁ DOLATA,
JOANNA DOMINIAK, JAN HAUKE, TOMASZ HERODOWICZ,
BARBARA KONECKA-SZYDŁOWSKA, ADAM NOWAK,
ROBERT PERDAŁ, MARCIN WOŹNIAK

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

WSPÓŁCZESNE PRZEMIANY CZYNNIKÓW ROZWOJU SPOŁECZNO-GOSPODARCZEGO

Abstract: Contemporary changes of socio-economic development factors. The aim of the work is to determine the scope of contemporary changes of socio-economic development factors, paying attention to the consequences for their interpretation and mechanism of impact relating to the regional and local level. The main goal is specified by formulating the following research questions: (1) What major megatrends shape contemporary developmental transformations? (2) What is the direction and scope of changes in socio-economic development factors? (3) How are the conditions of development processes changing as a result of these changes and how they differentiate the processes of development in space? The article is a synthesis of the results of two research projects of the National Science Center: NN 306 79 19 40: Socio-economic development and the development of areas of growth and areas of economic stagnation (2011–2014) and OPUS 10 – 2015/19/B/HS5/00012: New challenges of regional policy in shaping the factors of socio-economic development of less developed regions (2016–2019) and the results of own authors' research – employees of the Regional Analysis Department at the Institute of Socio-Economic Geography and Spatial Management of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

Keywords: socio-economic development factor, megatrends, human capital, social capital, material capital, financial capital, innovations

JEL codes: O18, R10, R58

Wprowadzenie

Rozwój społeczno-gospodarczy wykazuje tendencję do zróżnicowań, których przyczyną jest heterogeniczność przestrzeni i jej różnorodne wykorzystanie w procesach rozwoju [Böhme i in. 2011, Bianchetti, But 2016]. Skala tych różnic, pomimo często głoszonych innych oficjalnych deklaracji, wzrasta, stając się współczesnym wyzwaniem dla polityki rozwoju. Polityka ta poprzez interwencję finansowaną ze środków publicznych zmierza do przeciwdziałania dalszej dywergencji i do konwergencji

procesów rozwoju [Seventh Report... 2017]. Odbywa się to poprzez identyfikację i oddziaływanie na czynniki rozwoju, znajdujące się pod wpływem współczesnych megatrendów społeczno-gospodarczych, wśród których wyróżnia się transformację, integrację gospodarczą, globalizację i postmodernizację [Harvey 1990, Boutang 2012, Huwart, Verdier 2013]. Ich oddziaływanie przenika się wzajemnie, tworząc egzogeniczną wiązkę uwarunkowań rozwojowych w stosunku do procesów endogenicznych. Dotyczy to zarówno spontanicznych zmian, jak programowanej i realizowanej interwencji finansowanej ze środków publicznych w ramach polityki rozwoju. W konsekwencji tych oddziaływań zmienia się sposób interpretacji czynników wpływających na proces rozwoju oraz mechanizm ich oddziaływania. Rozpoznanie tych zmian jest niezbędne do pełnej identyfikacji obecnych i potencjalnych czynników oraz efektywnego programowania działań rozwojowych ukierunkowanych na ich wzmocnienie i tworzenie [Churski i in. 2017].

Celem pracy jest określenie zakresu współczesnych przemian czynników rozwoju społeczno-gospodarczego, ze zwróceniem uwagi na konsekwencje dla ich interpretacji i mechanizmu oddziaływania, odnoszących się do poziomu regionalnego i lokalnego. Cel główny uszczegóławia się, formułując następujące pytania badawcze: (1) Jakie główne megatrendy kształtują współczesne przemiany rozwoju? (2) Jaki jest kierunek i zakres przemian czynników rozwoju? (3) Jak w wyniku tych przemian zmieniają się uwarunkowania procesów rozwojowych i jak różnicują one procesy rozwoju w przestrzeni? Postępowanie badawcze obejmuje trzy etapy. W pierwszym kroku syntetyzuje się wyniki ustaleń określających kierunek i zakres oddziaływania współczesnych megatrendów procesów rozwoju społeczno-gospodarczego na przemiany czynników rozwoju. W drugim, zasadniczym kroku analizy przedstawia się kierunek i zakres przemian czynników rozwoju. W trzecim kroku, na podstawie wskazanych prawidłowości, formułuje się wnioski odnoszące się do postawionych na wstępie pytań badawczych. Artykuł stanowi syntezę wyników dwóch projektów badawczych finansowanych ze środków Narodowego Centrum Nauki: NN 306 79 19 40: *Rozwój społeczno-gospodarczy a kształtowanie się obszarów wzrostu i obszarów stagnacji gospodarczej* (2011–2014) i OPUS 10 – 2015/19/B/HS5/00012: *Nowe wyzwania polityki regionalnej w kształtowaniu czynników rozwoju społeczno-ekonomicznego regionów mniej rozwiniętych* (2016–2019) oraz rezultatów badań własnych autorów – pracowników Zakładu Analizy Regionalnej w Instytucie Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej UAM w Poznaniu.

Badania nad przyczynami i skalą zróżnicowań rozwojowych mają długą genezę w pracach badawczych Zakładu Analizy Regionalnej. Zostały one zainicjowane i rozwijane przez założycielkę i wieloletnią kierowniczkę Zakładu prof. zw. dr hab. Teresę Czyż. Główne kierunki działalności naukowej prof. Teresy Czyż koncentrują się wokół trzech dziedzin: metod i modeli matematycznych w geografii, teorii regionu społeczno-ekonomicznego i regionalizacji geograficznej oraz analizy struktury regionalnej kraju. W ramach tego trzeciego obszaru badań prof. Teresa Czyż dokonała identyfikacji głównych wymiarów przestrzeni społeczno-ekonomicznej kraju w ujęciu synchronicznym i diachronicznym, przeprowadziła diagnozę struktury regionalnej kraju na podstawie powiązań społecznych i gospodarczych oraz ocenę jej relacji z podziałami administracyjnymi, określiła ewolucję struktury przestrzennej Polski

i procesu restrukturyzacji regionów, dokonała weryfikacji modelu wzrostu spolaryzowanego i koncepcji rdzeń–peryferie w rozwoju regionalnym Polski, przeprowadziła badania nad zmianami w regionalnym zróżnicowaniu Polski i procesem konwergencji, dokonała analizy aspektów regionalnych zjawisk i procesów społecznych oraz gospodarczych wywołanych przez transformację systemową w Polsce i oddziaływanie światowego i europejskiego systemu społeczno-gospodarczego (bezrobocie, poziom i warunki życia, struktura przestrzenna nauki i szkolnictwa wyższego, kapitał ludzki, gospodarka oparta na wiedzy, konkurencyjność regionu, proces metropolizacji), a także przeprowadziła weryfikację empiryczną fazowego kształtowania się regionu terytorialnego [patrz m.in. Chojnicki, Czyż 1972, 1997, Czyż 1995a, b, 2007, 2012]. Niniejszy artykuł wpisuje się w przedmiotowe pole badawcze i stanowi element kontynuacji aktywności naukowej Zakładu Analizy Regionalnej w tej dziedzinie.

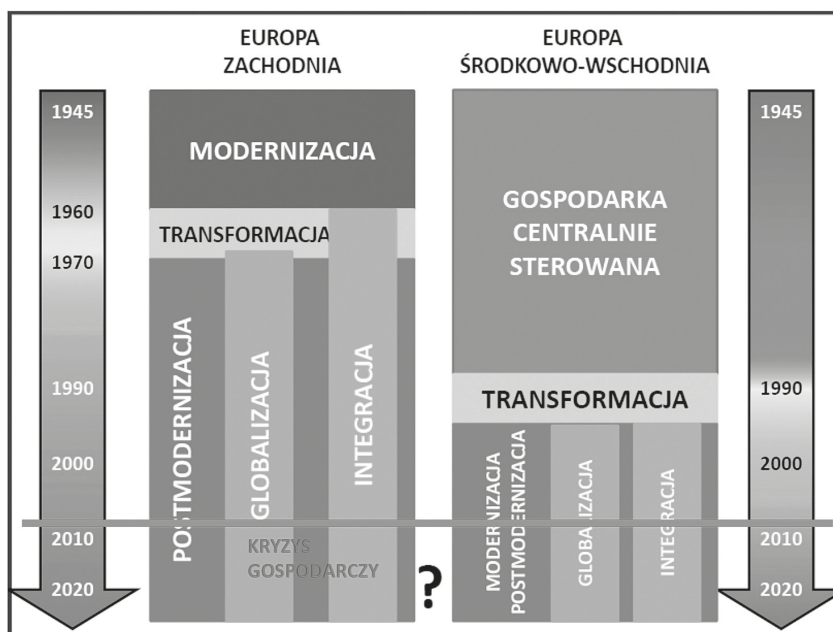
1. Megatrendy społeczno-gospodarcze

Wśród głównych przemian społeczno-ekonomicznych, określanych za Naisbittem [1982] megatrendami, które identyfikuje się jako podstawowe współczesne zewnętrzne uwarunkowania czynników rozwoju, wyróżnić należy: transformację, integrację gospodarczą, globalizację oraz postmodernizację. Transformację rozumie się jako zmianę, czyli proces przejścia między dwoma stanami rzeczy. W rozważanym ujęciu przemian systemów społeczno-gospodarczych transformacja jest procesem przejścia z jednej cywilizacji do drugiej. Sytuacja ta nigdy nie jest procesem krótkotrwałym, a nowa cywilizacja wyłania się stopniowo. Wyróżnia się trzy główne cywilizacje: agrarną, industrialną, postindustrialną (postmodernizacyjną, informatyczną) [Toffler, Toffler 1997] oraz liczne warianty cywilizacji pośrednich i ich kombinacji (łączących cechy różnych cywilizacji). Mechanizm transformacji zależy od trzech okoliczności: (1) przynależności (bądź nie) kraju i jego gospodarki do grupy pionierów nowej cywilizacji, (2) kombinacji typów procesów przemian, które mogą być odgórne (proces sterowany, zaplanowany) lub oddolne (proces niesterowany, niezaplanowany), (3) stopnia występowania efektu naśladownictwa i imitacji prowadzonych wcześniej w innych krajach procesów transformacji [Kleer 2008]. Integracja gospodarcza definiowana jest z jednej strony jako podstawowy efekt, a z drugiej jako istotne uwarunkowanie współczesnego etapu rozwoju kapitalizmu. Najczęściej proces ten rozpatrywany jest na poziomie stosunków międzynarodowych, a za podstawę jego definiowania przyjmuje się poglądy Balassa'ego [1961]. Twierdzi on, że integracja gospodarcza określa proces obejmujący zmiany w strukturze ekonomicznej danej grupy krajów w kierunku wytwarzania się jednolitej struktury ekonomicznej i w oparciu o nią jednolitego organizmu gospodarczego. Proces ten dąży do ujednoczenia polityk gospodarczych między państwami poprzez częściowe, a nawet całkowite zniesienie taryfowych i pozataryfowych ograniczeń w handlu między nimi, zmierzając do wprowadzenia wspólnej polityki handlowej [Viner, Oslington 2014]. Nadrzędnym celem tego procesu jest obniżenie kosztów zarówno dla producentów i dystrybutorów dóbr, jak i dla klientów, co w dłuższej perspektywie stwarza warunki do zwiększenia produktywności, poprawia warunki prowadzenia działalności

gospodarczej i skutkuje wzrostem poziomu życia mieszkańców integrujących się państw i ich regionów [Raue, Wieland 2015]. Integracja krajów i obywateli świata, dokonująca się w wyniku redukcji kosztów transportu i komunikacji oraz zniesienia barier granicznych, co umożliwia swobodny przepływ kapitału, wiedzy i siły roboczej, prowadząc do umiędzynarodowienia procesów produkcji i świadczenia usług, postrzegana jest przez Stiglitz [2007] jako globalizacja. W rezultacie proces ten, bazując na pogłębiającej się integracji gospodarczej, zmienia zasadniczo stosunki gospodarcze. Prowadzi często do gwałtownego poszerzania i przyspieszania globalnej współzależności (ekonomicznej, technologicznej, transportowej, komunikacyjnej) ludzi, stając się podstawowym uwarunkowaniem współczesnych przemian społecznych i ekonomicznych [Emmers 2004]. W tej sytuacji dynamicznie rozwijają się sieciowe relacje między podmiotami gospodarczymi. Obejmują one zarówno korporacje transnarodowe, jak i krajowe oraz małe firmy. Ich współzależność jest już tak silna, że z jednej strony w pełni wykorzystuje ona istniejące warunki do kooperacji, a z drugiej wywiera znaczną presję na postępującą integrację gospodarczą we wszystkich sferach życia społecznego i gospodarczego. Na tym tle postmodernizacja, najprościej rzecz ujmując, oznacza proces następujący po modernizacji (nowoczesności) i utożsamiana jest z ponowoczesnością. Lyotard [1979] postmodernizm w znaczeniu gospodarczym utożsamia z postindustrializacją, w której wiedza jest dobrem użytkowym i globalnym narzędziem walki o władzę. Należący do czołowych futurologów Alvin i Heidi Toffler [1997] w procesach postmodernizacji upatrują tzw. „trzecią falę”, która przejawia się usprawnieniem procesów decyzyjnych, uwzględnieniem głosu mniejszości, rosnącym zróżnicowaniem państw i społeczeństw oraz czasem informacji (społeczeństwa informacyjnego). Z kolei Giddens [1991] postmodernizację nazywa późną nowoczesnością (*late modernity*), która dla Harveya [1990] stanowi jeden z etapów rozwoju kapitalizmu (rozpatrywanego w duchu marksistowskiego materializmu historycznego), co Jameson [1992] określa mianem „logiki późnego kapitalizmu”¹.

Należy podkreślić, że cechą charakterystyczną oddziaływania wskazanych megatrendów jest ich zróżnicowanie, zarówno co do czasu wystąpienia i trwania, jak i co do mechanizmu, determinujące specyfikę procesów rozwojowych na poszczególnych obszarach. Jest to szczególnie widoczne w przypadku Europy, która podzielona politycznie w drugiej połowie XX w. rozwijała się w warunkach funkcjonowania różnych ustrojów politycznych i różnych modeli gospodarczych. Relacje między wyróżnionymi współczesnymi przemianami społeczno-ekonomicznymi w przypadku Europy przedstawiono na rycinie 1. Zarówno kraje Europy Zachodniej, jak i Środkowo-Wschodniej po II wojnie światowej rozpoczęły proces odbudowy swoich gospodarek. Przy czym te pierwsze w dużej mierze realizowały proces odbudowy w duchu kapitalistycznej modernizacji (przy pomocy m.in. Stanów Zjednoczonych – tzw. Plan Marshalla). Z kolei te drugie, rezygnując nie do końca suwerennie z oferowanej pomocy, zaczęły budowę własnego systemu polityczno-ekonomicznego, opartego na hegemonii ZSRR, w postaci socjalistycznego modelu gospodarki nakazowo-rozdzielczej. W tym momencie oddziaływanie współczesnych przemian społeczno-ekonomicznych wyraźnie

¹ Więcej na temat charakterystyki współczesnych megatrendów społeczno-ekonomicznych stanowiących zewnętrzne uwarunkowanie przemian czynników rozwoju patrz: Churski i in. [2017].

Ryc. 1. Główne przemiany społeczno-ekonomiczne w Europie

Źródło: opracowanie własne.

i na wiele dekad zróżnicowało Europę. W kapitalistycznych gospodarkach krajów zachodnioeuropejskich po około 10–15 latach szybkiego wzrostu powojennej modernizacji rozpoczął się proces pogłębiającej się integracji gospodarczej tych krajów, a wraz z nim od lat 60. XX w. – równoległe procesy ich transformacji społeczno-gospodarczej. Transformacja ta miała charakter światowy i była odpowiedzią na globalne przekształcenia gospodarek kapitalistycznych wynikające z malejącej roli tradycyjnego przemysłu na rzecz usług i przemysłów zaawansowanych technologii. Tym samym kraje Europy Zachodniej w latach 70. i 80. XX w. w globalizującym się świecie kroczyły drogą „logiki późnego kapitalizmu”, a więc w ich gospodarkach i społeczeństwach wyraźnie zauważalne były procesy postmodernizacyjne. Na tym tle kraje bloku wschodniego w minimalnym stopniu brały udział w tego rodzaju przemianach społeczno-ekonomicznych. Izolacja polityczno-gospodarcza państw socjalistycznych sprawiła, że gospodarki tych krajów nie przeszły przeobrażeń strukturalnych i nie kształtowały się w wyniku gry rynkowej. Tak więc niemal do końca lat 80. XX w. funkcjonowały w znacznym „oderwaniu” od globalnych procesów społeczno-ekonomicznych. Dopiero transformacja ustrojowa przełomu lat 80. i 90. XX w. sprawiła, że systemy gospodarcze tych krajów wkroczyły na drogę przemian. Transformacja ta uruchomiła intensywne procesy przemian jednocześnie o charakterze modernizacyjnym oraz postmodernizacyjnym. Dodatkowo gospodarki byłych krajów socjalistycznych stanęły przed koniecznością konkurencji wolnorynkowej z silnymi i dojrzałymi (często zintegrowanymi) gospodarkami kapitalistycznymi o charakterze globalnym, co jeszcze bardziej zintensyfikowało przemiany modernizacyjno-postmodernizacyjne.

Dzięki „ekspresowej” adaptacji i transformacji wiele krajów Europy Środkowo-Wschodniej relatywnie szybko (ok. 15 lat od upadku systemu socjalistycznego) rozpoczęło proces integracji gospodarczej z krajami Europy Zachodniej. Niemniej jednak różnice w przebiegu i formie współczesnych procesów społeczno-ekonomicznych nadal są bardzo wyraźne. Stanowią one istotne źródło zróżnicowań społecznych i gospodarczych w układach regionalnych oraz krajowych Europy. Trzy (a w niektórych dziedzinach niemal cztery) dekady różniące gospodarki krajów zachodnioeuropejskich i środkowoeuropejskich w przebiegu przemian postmodernizacyjnych, integracji gospodarczej oraz globalnej współpracy i konkurencji sprawiają, że przebieg współczesnych procesów społeczno-ekonomicznych i ich charakter są bardzo różne (odmienna struktura gospodarki, różna jakość kapitału ludzkiego i społecznego, dekapitalizacja kapitału materialnego itp.). Tym samym należy pamiętać, że w tak odmiennych warunkach trudno np. adaptować modele rozwoju wypracowane w krajach Europy Zachodniej na gruncie krajów Europy Środkowo-Wschodniej. Przy tak istotnych zróżnicowaniach, ale już w dużej mierze przy znacznej integracji gospodarczej i w warunkach globalizacji, trudno przewidzieć skutki perturbacji gospodarczych w postaci kryzysu czy nawet spowolnienia gospodarczego.

Współczesne procesy społeczno-ekonomiczne w istotny sposób kształtują życie społeczne i zjawiska gospodarcze, tworząc w efekcie podstawowe determinanty warunkujące przemiany czynników rozwoju. Trudno jednakże stwierdzić, że określone zmiany społeczne czy gospodarcze (a nawet, chociaż w mniejszym stopniu, polityczne i kulturowe) są jedynie konsekwencją jednego z omawianych procesów. Stąd też na działanie tych megatrendów koniecznie należy patrzeć w sposób łączny, wręcz synergiczny. Bowiem, jak wspomniano, zachodzące z mniejszą lub większą intensywnością procesy transformacji wzmacniane są procesami integracji gospodarczej i globalizacji oraz skutkują zróżnicowanym zakresem przemian postmodernizacyjnych. Taka percepcja konieczna jest tym bardziej, że wielu badaczy procesy te niejednokrotnie rozpatruje w nieco innej konfiguracji [Dicken 2015].

2. Przemiany czynników we współczesnych uwarunkowaniach procesów rozwoju

Obok wskazanych w poprzedniej części artykułu megatrendów kształtujących przemiany czynników rozwoju, na ich zakres, sposób interpretacji oraz mechanizm oddziaływania na różnych poziomach przestrzennych istotny wpływ ma również obserwowany w ostatnich dekadach wzrost znaczenia endogenizacji procesów rozwojowych. Nasila się on zwłaszcza w warunkach postępującej globalizacji wzmacnianej efektami integracji gospodarczej. Zwrócenie uwagi na specyfikę endogeniczną potencjału rozwojowego zostało wymuszone zmianami dotychczasowych tendencji rozwojowych, do jakich doszło w Europie Zachodniej w pierwszej połowie lat 70. XX w. Ożywienie gospodarcze przestało wówczas być jedynie domeną obszarów centralnych i dobrze rozwiniętych. Rozwój zaczął dotyczyć też obszarów słabszych i periferyjnych, a obszary rdzeniowe w wielu przypadkach zaczęły doświadczać recesji

i kryzysu. Doprowadziło to do konieczności weryfikacji dotychczasowych koncepcji teoretycznych podkreślających podstawową rolę czynników egzogenicznych i odejścia od powszechnie uznawanej nadrzędności relacji centrum–peryferie w wyjaśnianiu różnicowań rozwoju w przestrzeni. Skutkowało to zwróceniem uwagi na przewagę i większą efektywność w nowych uwarunkowaniach rozwoju endogenicznego. Był on rozumiany jako rozwój lokalny oparty na maksymalizowaniu zasobów lokalnych przez lokalnych aktorów, przy wsparciu aparatu instytucjonalnego zapewniającego niezbędne warunki do samomobilizacji wewnętrznych czynników [Pichierrri 2002, Nowak 2006]. Stanowiło to również fundament nowego otwarcia dla działań interwencyjnych polityki regionalnej, która od tej pory w praktyce Wspólnot Europejskich i jej państw członkowskich charakteryzowała się ściśle określaną koncentracją merytoryczną i przestrzenną ukierunkowaną na wspieranie rozwoju lokalnego oraz poszerzonym zapleczem instytucjonalnym i finansowym [Pietrzyk 1995, 2007, Churski 2008, Jewtuchowicz 2016]. Obecny okres upowszechnienia endogenizacji procesów rozwoju wiąże się z tendencją ostatnich dekad do decentralizacji kompetencji publicznych i wzmacniania pozycji poziomu lokalnego, silnie ograniczoną po kryzysie finansowym 2008 r. [Mazur 2017]. Jest on również efektem wdrażania do praktyki polityki regionalnej w Europie jej nowego paradygmatu, który opiera się na koncepcji OECD [*How regions...* 2009, *Regions Matter...* 2009] wykorzystanej w Raporcie Barci [2009], a określanej pojęciem *place based policy* [Churski 2017, Churski, Kołsut 2017].

Czynniki rozwoju należy rozumieć jako składniki, własności lub zdarzenia oddziałujące na zmiany stanu danego obszaru, tj. wywierające wpływ na jego rozwój społeczno-ekonomiczny, które zlokalizowane są albo w jego granicach, stanowiąc endogeniczną determinantę rozwoju, albo w jego otoczeniu, stanowiąc egzogeniczną przyczynę zmian rozwojowych zachodzących na rozpatrywanym terytorium. Systematyzacja czynników rozwoju w literaturze przedmiotu bazuje głównie na dwóch podejściach. Pierwsze odnosi się do układu kategorii czynników – przykładowo: kapitał ludzki, kapitał społeczny, kapitał materialny, kapitał finansowy, innowacje [Churski 2008, Brol (red.) 2009, Czudec 2009]. Drugie opiera się na uporządkowaniu czynników rozwoju według aspektów rozwoju – przykładowo: ekonomiczne, społeczne, techniczne i technologiczne oraz ekologiczne [Kosiedowski 2008, Głuszcuk 2011, Pająk i in. 2016] lub jego paradygmatów [Parysek 2017]. Charakterystykę współczesnych przemian czynników rozwoju przy uwzględnieniu pierwszego z omówionych podejść do systematyzacji oraz wskazanych uwarunkowań związanych z oddziaływaniem megatrendów społeczno-gospodarczych i endogenizacją procesów rozwoju przedstawiono poniżej.

2.2. Kapitał ludzki

Pojęcie kapitału ludzkiego obejmuje zasoby wiedzy, umiejętności, zdrowia i wiitalności charakterystyczne dla danego społeczeństwa [Becker 1990, 1993, Domański 1993]. Pojęcie to jest komplementarne w stosunku do pojęcia kapitału społecznego, który stanowi podstawę kulturowo-organizacyjną funkcjonowania kapitału ludzkiego. Interakcje międzyludzkie i uwarunkowania społeczne jako właściwości kapitału społecznego, obok wpływu państwa, systemu edukacyjnego i przedsiębiorstw, mają

istotne znaczenie w kształtowaniu i budowaniu kapitału ludzkiego [Fukuyama 1997]. Różnicując charakterystykę kapitału ludzkiego i społecznego, należy podkreślić, że kapitał ludzki ma charakter osobniczy i wiąże się z wiedzą, umiejętnościami i kompetencjami każdego człowieka, gdy tymczasem kapitał społeczny ma charakter relacyjny i stanowi efekt łączenia wiedzy, umiejętności i kompetencji danej zbiorowości ludzi.

Kapitał ludzki jako czynnik rozwoju odnosi się do tej części zasobów ludzkich, która aktywnie lub potencjalnie uczestniczy w działalności społecznej i gospodarczej. Wagę tego czynnika podkreślano zarówno w teoriach rozwoju egzogenicznego, jak i endogenicznego. Wraz z ewolucją myśli ekonomicznej odchodzono od wyłącznie ilościowego postrzegania zasobów ludzkich, zdolnych do wykonania określonej ilości pracy. Zaczęto dostrzegać istotność jakościowego wymiaru kapitału ludzkiego, co jest cechą charakterystyczną dla teorii rozwoju endogenicznego. W nowej teorii wzrostu endogenicznego, zapoczątkowanej pracami Romera [1986, 1990] i Lucasa [1988], podkreśla się znaczenie kapitału ludzkiego jako zasobów pracy wraz z ich kwalifikacjami i umiejętnościami. Renesans pojęcia kapitału ludzkiego jako istotnego czynnika rozwoju nastąpił w latach 90. XX w. wraz z powstaniem koncepcji społeczeństwa wiedzy i gospodarki opartej na wiedzy [Drucker 1992, 1999].

Aktualnie, w dobie oddziaływania współczesnych głównych megatrendów społeczno-ekonomicznych, kapitał ludzki ulega istotnym przemianom. Procesom transformacji, postmodernizacji i globalizacji przypisuje się istotną zmianę demograficzną (zwłaszcza narodów wysoko rozwiniętych), polegającą na przejściu od wysokiej umieralności, krótkiego życia i dużych rodzin do dłuższego życia, starzejącej się populacji i modelu rodziny z małą liczbą dzieci [Kołodko 2009]. Niekorzystne zmiany demograficzne wpływają również na problem zaspokojenia rosnącego zapotrzebowania na wykwalifikowanych specjalistów. Przyczynia się to do wzmocnienia procesów migracyjnych, którym sprzyja integracja. Zimmermann [2009] zwraca jednak uwagę na fakt, że nawet jeśli ostatecznie przezwyciężone zostaną bariery dla mobilności wewnątrz całej UE, to potrzeby unijnego rynku pracy nie zostaną zaspokojone samymi mieszkańcami Wspólnoty. Mobilność kapitału ludzkiego przyczynia się do optymalnej alokacji zasobów ekonomicznych i pozwala na szybsze dopasowanie rynków pracy do zmieniających się uwarunkowań zewnętrznych, co w dalszej kolejności zapewnia generowanie dobrobytu zwłaszcza na poziomie regionalnym [Berman, Phillips 2009]. Poza mobilnością o charakterze horyzontalnym (przestrzennym) wzrasta znaczenie mobilności wertykalnej związanej ze stałym podnoszeniem kwalifikacji i umiejętności kapitału ludzkiego. Coraz istotniejsze stają się tzw. umiejętności miękkie (np.: kreatywność, inteligencja, innowacyjność, przedsiębiorczość) związane także z kapitałem społecznym. Kwalifikacje i umiejętności powinny być przedmiotem nieustannego doskonalenia przez całe życie. Bez tego kapitał ludzki traci swoje przewagi konkurencyjne i znaczenie w strukturze czynników rozwoju [Hemerijck 2009]. Waga kapitału ludzkiego dla rozwoju wynika również z faktu, że ludzie w odróżnieniu od innych aktywów nie ulegają deprecjacji, a wręcz przeciwnie – mają zdolność do szybkiego pomnażania swojej wartości poprzez proces uczenia się [Rosińska 2007]. Z kapitałem ludzkim związane są również przemiany rynku pracy, w tym wzrost udziału sektora usługowego typowy dla gospodarki postindustrialnej [Dumas, Turner 2009]. W świecie globalnej ekonomii opartej na postępie technologicznym i rozwoju sfery

usługowej wzrasta również ryzyko wykluczenia społecznego osób starszych, które zdaniem Wosińskiej [2010] nie mają szans na przetrwanie w miejscu pracy. Współczesny rynek pracy zdominowany przez globalizację oczekuje od pracowników wyższego poziomu kwalifikacji, umiejętności zawodowych oraz doskonalenia się przez całe życie, oferując jednocześnie możliwość bardziej elastycznego zatrudnienia [Mirończuk 2013].

2.3. Kapitał społeczny

Kapitał społeczny obejmuje normy, wartości, aktywność społeczną i zrozumienie zapewniające współpracę wewnątrz, tzw. „kapitał wiążący” (*bonding social capital*), i między grupami społecznymi, tzw. „kapitał pomostowy” (*bridging social capital*) [m.in. Putnam 1995, Czapiński 2008, Sztompka 2016]. Termin kapitał społeczny jest pojęciem relatywnie nowym, gdyż został wprowadzony do nauk społecznych i spopularyzowany w literaturze w latach 80. i 90. XX w. Jak wspomniano, kapitał społeczny jest komplementarny w stosunku do kapitału ludzkiego i stanowi podstawę kulturowo-organizacyjną jego funkcjonowania [Woolcock 1998].

Współcześnie rola kapitału społecznego w regionalnym rozwoju społeczno-ekonomicznym wzrasta, a jego znaczenie w tym procesie rozpatruje się przede wszystkim w aspekcie jakościowym [m.in. Lucas 1988, Stachowiak 2017]. W literaturze przedmiotu akcentuje się, że kapitał społeczny, podobnie jak inne kapitały, może mieć zarówno pozytywne, jak i negatywne oddziaływanie na rozwój społeczno-ekonomiczny [Ziółkowski 2012]. Jednak podkreśla się, że zdecydowanie większy jest jego pozytywny wpływ na gospodarkę i społeczeństwo. Negatywne oddziaływanie kapitału społecznego może wynikać z nadmiernej roli kapitału wiążącego, co prowadzi do amoralnego familizmu, czyli prymatu dobra partykularnego nad dobrem wspólnym, natomiast zbyt duża rola kapitału pomostowego sprzyja wykorzenieniu społecznemu i skrajnemu indywidualizmowi [Zarycki 2008].

Na znaczenie czynnika kapitału społecznego w rozwoju regionalnym zwrócono uwagę w koncepcji nowej polityki regionalnej rozwoju endogenicznego [Molle, Capellin 1988], podkreślając, że rozwój społeczno-ekonomiczny zależy m.in. od stanu i struktury endogenicznego kapitału społecznego oraz stanowi rezultat prowadzenia polityki intraregionalnej związanej z tworzeniem i rozwijaniem tego kapitału. W dobie współczesnych przemian społeczno-ekonomicznych, zwłaszcza procesów globalizacji i integracji oraz trudnych wyzwań okresu po kryzysie gospodarczym, bardzo istotne jest tzw. usieciowienie kapitału społecznego, czyli budowanie powiązań społecznych, których brak ogranicza w dużym stopniu innowacyjność i konkurencyjność gospodarki. Na korzyści w rozwoju regionalnym płynące z budowania sieci powiązań między kluczowymi instytucjami, tj. prywatnymi firmami, uczelniami wyższymi i instytucjami naukowymi oraz administracją publiczną, zwrócono uwagę m.in. w koncepcji „potrójnej helisy” (*triple helix*) [Etzkowitz 2002] lub „poczwórnej helisy” (*quadruple helix*) [Capello i in. 2009].

Zasoby i jakość kapitału społecznego różnicują się istotnie w układzie państw i regionów. W państwach i regionach, charakteryzujących się relatywnie wysokim poziomem dochodów i mniejszą ich nierównością, poziom kapitału społecznego, zarówno

wiążącego, jak i pomostowego, jest wyraźnie wyższy niż w państwach o niższym poziomie dochodów. Zasoby tego kapitału mierzone zaufaniem społecznym są wyraźnie skorelowane z dobrobytem i poziomem rozwoju gospodarczego danego regionu. Taki sam paralelizm dotyczy dobrze funkcjonującej demokracji [Bartnik 2016].

Procesy transformacji systemowej w państwach Europy Środkowo-Wschodniej uruchomiły wzrost zaangażowania obywatelskiego i upowszechnienie partycypacji społecznej, jednak ich stan utrzymuje się na niższym poziomie niż w państwach Europy Zachodniej [Dzunić, Golubovic 2016]. Zróżnicowanie przestrzenne poziomu rozwoju kapitału społecznego obrazują wyniki Europejskiego Sondażu Społecznego, w świetle których w 2012 r. najwyższy poziom zaufania do instytucji państwowych, polityków i systemu prawnego wykazywały społeczeństwa państw Europy Zachodniej, zwłaszcza nordyckie. W Polsce wskaźniki zaufania kształtowały się na wyraźnie niższym poziomie w porównaniu do państw skandynawskich i w stosunku do średniej dla badanych państw europejskich [Sztabiński, Sztabiński 2014].

W okresie współczesnych przemian społeczno-ekonomicznych obserwuje się rozwój i wzrost znaczenia organizacji pozarządowych. Jednak zachodzące procesy integracji powodują, że organizacje pozarządowe z ich formalną strukturą i hierarchią nie służą efektywnie wytwarzaniu kapitału społecznego, ale stają się w istocie organami wykonawczymi państwa (dotyczy to zwłaszcza nowych państw członkowskich UE). Tendencja ta nasila się w sytuacji, gdy instytucje europejskie oczekują uczestnictwa oddolnych stowarzyszeń w przedsięwzięciach, które miałyby otrzymać dofinansowanie ze środków unijnych [Ziółkowski 2012]. Z kolei procesy globalizacji, związane z presją wydajnej pracy czy zwiększoną mobilnością przestrzenną, powodują osłabianie kapitału wspólnotowego, malejące uczestnictwo w dobrowolnych stowarzyszeniach, osłabienie więzi nieformalnych oraz spadek poziomu zaufania, co prowadzi do erozji zasobów kapitału społecznego [Antoci i in. 2009, Markowska-Przybyła 2016].

W dobie kryzysu, globalizacji i integracji podkreśla się, że coraz większe znaczenie mają: kapitał społeczny posiadany przez podmioty gospodarujące oraz budowanie sieci powiązań społecznych (*networking*) między przedsiębiorstwami. Przedsiębiorstwa wysokiego kapitału społecznego w okresie kryzysu odnotowały niższe spadki cen akcji, a inwestycje w nie okazały się mniej ryzykowne. Z kolei występowanie braku zaufania między podmiotami ogranicza innowacyjność i konkurencyjność i może stać się hamulcem dla działań przedsiębiorczych [Kurowski 2015, Lins i in. 2015].

2.4. Kapitał finansowy

Kapitał finansowy jest tradycyjnym rodzajem kapitału [Solow 1956, Richardson 1973], obejmującym całość wolnych środków finansowych, które mogą być przeznaczane na realizację nowych inwestycji społecznych i gospodarczych, prywatnych i publicznych, powiększających kapitał materialny, oraz środki przeznaczane przez mieszkańców na prywatną konsumpcję zwiększającą popyt wewnętrzny. Kapitał finansowy opiera się w dużym stopniu na mechanizmie montażu źródeł, włączając w nie zarówno środki własne, jak i instrumenty zwrotne oraz bezzwrotne. Kapitał finansowy w dużym stopniu może być zasilany źródłami zewnętrznymi, które mogą na stałe (poprzez BIZ) lub czasowo (poprzez np. handel zagraniczny lub interwencje

europiejskich polityk publicznych) zwiększać jego wartość. Towarzyszy temu jednak wzrost ryzyka związany z konsekwencjami wystąpienia szoków zewnętrznych oraz uzależnienia finansowego, w tym prowadzącego do braku samodzielności operacyjnej.

Znaczenie kapitału finansowego jako czynnika rozwoju w kształtowaniu procesów rozwojowych systematycznie wzrasta. Kapitał finansowy odegrał ważną rolę w postępie technologicznym oraz budowaniu przewag konkurencyjnych, zwłaszcza na etapie gwałtownego rozwoju innowacji finansowych, co miało miejsce od końca lat 70. XX w. [Gemzik-Salwach 2009]. Zmienił się przy tym jego mechanizm oddziaływania, w którym uwidocznił się trend do wzrostu jego znaczenia na poziomie lokalnym związany z endogenizacją rozwoju [Lucas 1990]. Co istotne, odbywa się to przy jednoczesnym utrzymaniu podstawowej roli kapitału finansowego w determinowaniu przebiegu globalnych cykli koniunkturalnych, co wynika z postępującej globalizacji wzmacnianej integracją gospodarczą [*The EU's response...* 2009]. W konsekwencji, jak wynika z *Annual Reports...* [2017], kapitał finansowy oraz innowacje w jego zakresie stanowiły jedno z głównych uwarunkowań stabilizacji gospodarczej świata przed kryzysem. Doprowadziły one jednak również do wytworzenia się jednej z największych „baniek” spekulacyjnych w historii, której „eksplozja” była źródłem ostatniego kryzysu gospodarczego. Kryzys ten ujawnił bardzo dużą wrażliwość kapitału finansowego na zmiany cykli koniunkturalnych, wynikającą z rosnącego umiędzynarodowienia przepływów i rynków finansowych [*Economic Crisis...* 2009]. W tych uwarunkowaniach wzrosło znaczenie przepływów finansowych w kształtowaniu sytuacji inwestycyjnej każdego obszaru, które w warunkach coraz częstszych i coraz głębszych kryzysów ekonomicznych wymagają dywersyfikacji źródeł oraz zakorzenienia inwestycji zagranicznych w celu trwałego wzmacniania poziomu konkurencyjności [Lizieri 2009].

Konsekwencje oddziaływania rosnącego umiędzynarodowienia rynku i przepływów finansowych objęły z różnym nasileniem wszystkie państwa i regiony świata, ukazując również w pełni ich zmieniające się i zróżnicowane oddziaływanie na rozwój, co w sposób szczególnie uwidacznia się na poziomie regionalnym i lokalnym [Lins i in. 2015]. Jak podkreślają Capello i in. [2016], w pierwszej kolejności negatywne konsekwencje zmian na rynkach finansowych odczuły obszary wzrostu gospodarczego. Były to obszary szeroko otwarte na wymianę międzynarodową i innowacje (w tym finansowe), w granicach których obserwuje się koncentrację przestrzenną mieszkańców i działalności gospodarczej, czyli przede wszystkim aglomeracje miejskie i metropolie oraz najsilniejsze gospodarczo regiony. Załamanie na rynku kredytowym i w konsekwencji na rynku pracy doprowadziło do gwałtownego spadku popytu, co wytworzyło rosnącą presję na działalności przemysłowe i usługowe o zmiennym popycie, skutkując koncentracją negatywnych następstw w rejonach o silnych specjalizacjach w tego typu działalnościach. Zaobserwowane prawidłowości uwydatniły zwiększające się znaczenie dostępu do kapitału finansowego na poziomie lokalnym w kształtowaniu przewag konkurencyjnych poszczególnych terytoriów, determinowane na słabszych obszarach gęstością i komplementarnością oferty instytucji otoczenia biznesu [Wolański 2013], a na lepiej rozwiniętych – skalą innowacji w strukturze usług finansowych [*The Future of Financial Services...* 2015]. W rezultacie skalę i jakość dostępu do kapitału finansowego zaczęto postrzegać w literaturze przedmiotu jako podstawową cechę różnicującą poziom konkurencyjności i możliwości rozwojowe

kapitału terytorialnego [Capello i in. 2009]. W warunkach ograniczenia dostępności do kapitału finansowego szczególnego znaczenia nabrały środki publiczne, zwłaszcza pochodzące z budżetu UE, które niezależnie od koniunktury rynkowej utrzymywały wysoki poziom inwestycji, głównie na terenach słabszych ekonomicznie. Należy jednak podkreślić ich dwojaką rolę. Dostęp do środków publicznych z jednej strony zmniejsza bowiem ryzyko negatywnego oddziaływania recesji poprzez utrzymywanie poziomu popytu inwestycyjnego, zwłaszcza na poziomie lokalnym i regionalnym na słabszych ekonomicznie obszarach [Rodríguez-Pose, Ezcurra 2011]. Z drugiej jednak strony pogarszający się bilans środków publicznych w skali krajowej i międzynarodowej (szczególnie w warunkach silnej integracji gospodarczej) zwiększa kontrolę ich wykorzystania [Camagni, Capello 2014]. Z rosnącą rolą dostępu do środków publicznych wiążą się także wyzwania dotyczące wykorzystania europejskich środków publicznych w ramach polityki spójności, których zagospodarowanie w regionach i subregionach o słabszym wyposażeniu instytucjonalnym i niższym poziomie działalności gospodarczej oraz mniejszej liczbie mieszkańców jest mniej efektywne niż na obszarach niewykazujących takich deficytów [Olechnicka 2012, Kozak 2015], a w skrajnych przypadkach związanych z przeinwestowaniem może prowadzić wręcz do spowolnienia ich procesów rozwoju [Bober i in. 2013]. Wszystkie powyższe zmiany wskazują na konieczność nowego spojrzenia na czynnik kapitału finansowego oraz jego znaczenie w procesach rozwoju, zwłaszcza w kontekście nasilonego oddziaływania głównych współczesnych przemian społeczno-ekonomicznych.

2.5. Kapitał materialny

Kapitał materialny² rozumiany jest jako wszelkie dobra materialne i niematerialne o charakterze antropogenicznym lub nieantropogenicznym, które człowiek wykorzystuje w procesie produkcji bądź w celu maksymalizowania własnych korzyści materialnych (np. powiększając kapitał finansowy) lub poprawienia jakości życia i warunków prowadzenia działalności gospodarczej. Stąd też przyjmuje się, że na kapitał materialny składają się zarówno elementy środowiska przyrodniczego, jak i elementy infrastruktury technicznej i społecznej. W dużej części stanowi on własność publiczną (rodzaj dobra publicznego) i jest podstawą wszystkich innych działań społecznych i gospodarczych [Nijkamp 1984]. Kapitał materialny jest istotnym elementem rozwoju, co podkreśla się zarówno w modelach neoklasycznych, jak i w nowej teorii wzrostu endogenicznego czy w nowej koncepcji kumulatywnej przyczynowości. W ramach koncepcji rozwoju endogenicznego tego typu kapitał nabrał jeszcze bardziej istotnego znaczenia.

Zasoby naturalne i stan środowiska przyrodniczego (środowiskowe uwarunkowania procesu rozwoju) warunkują możliwość lokalizacji na danym obszarze działalności gospodarczych charakteryzujących się określonymi wymogami środowiskowymi. W przeszłości występowanie zasobów naturalnych było genetyczną determinantą rozwoju wielu rejonów świata. Częstokroć prowadziło to do znacznej ingerencji

² Ang. *natural resource, natural environment, physical capital, hard capital, hard infrastructure, soft infrastructure, critical infrastructure*.

człowieka w środowisko i do nadmiernej eksploatacji wielu zasobów. W konsekwencji spowodowało to degradację środowiska i na dziesięciolecia silnie uzależniło gospodarki wielu krajów od surowców. W przypadku większości gospodarek kapitalistycznych wraz z transformacją lat 70. XX w. i rozwojem procesów postmodernizacyjnych następuje redukcja negatywnego oddziaływania na środowisko oraz poprawa stopnia jego ochrony. Dodatkowo są one wzmacniane procesami integracji, m.in. poprzez oddziaływanie instytucjonalne i absorpcję środków UE, oraz procesami globalizacji w wymiarze społeczno-kulturowym, które podnoszą rolę ruchów proekologicznych walczących o obniżanie antropopresji i poprawę jakości środowiska przyrodniczego. Wszystko to sprzyja upowszechnieniu i powolnemu wdrażaniu zasad rozwoju sustensywnego [Dutkowski 2008].

Standardowe wyposażenie w infrastrukturę techniczną (np. drogi, linie kolejowe, linie energetyczne), jak również nowoczesne instalacje komunikacji i łączności (m.in. autostrady, koleje dużych prędkości, światłowody) mają elementarne znaczenie dla funkcjonowania każdego terytorialnego systemu społecznego (tzw. infrastruktura krytyczna). W szczególności dotyczy to wpływu na decyzje lokalizacyjne inwestorów (tworzenie warunków technicznych i finansowych do realizacji nowych inwestycji) oraz kształtowanie warunków i jakości życia mieszkańców. Lepsze wyposażenie infrastrukturalne danego terytorium zwiększa produktywność czynników produkcji, a poprawiając dostępność, obniża koszty, generując w ten sposób pozytywne efekty zewnętrzne w zakresie rozwoju lokalnego i regionalnego oraz atrakcyjności inwestycyjnej [Ambroziak 2014]. W wyniku wspomnianych wcześniej zróżnicowanych warunków polityczno-gospodarczych w Europie występują znaczne różnice w zakresie ilości i jakości tego typu infrastruktury. Regiony Europy Zachodniej rozwijają poszczególne elementy infrastruktury technicznej głównie pod względem poprawy ich jakości (utrzymanie lub zwiększanie przepustowości szlaków komunikacyjnych, w tym m.in. rozbudowa sieci kolei dużych prędkości, autostrad, rozbudowa łączy światłowodowych). Zaś w krajach postsocjalistycznych okres dwóch pierwszych dekad gospodarki wolnorynkowej stanowił przede wszystkim okres modernizacji mocno zdekapitalizowanej infrastruktury technicznej. Kraje te cały czas dążą do niwelacji różnic w tym zakresie. W wyniku postępującej globalizacji i integracji gospodarczej peryferia wstępujące Europy, czyli kraje Europy Środkowo-Wschodniej, coraz silniej wiążą się różnymi elementami infrastruktury technicznej (głównie transportowej i telekomunikacyjnej) z Europą Zachodnią i Południową [Makieła 2003]. Poprawia to spójność kontynentu, a w szczególności Europy Środkowo-Wschodniej. To zaś zwiększa jej konkurencyjność, bowiem zmniejsza koszty transakcyjne firm tam zlokalizowanych i rozwija wyposażenie w różnego rodzaju instytucje [Gorzela 2009]. Gospodarki peryferyjne odgrywają różną rolę na różnych etapach ewolucji długich fal rozwoju. W okresie wzrostu pełnią funkcję dostawcy surowców i podstawowych czynników rozwoju. Następnie stanowią rynek dla nowych produktów i usług, a dopiero w ostatniej kolejności są miejscem docelowym dla dojrzałych technologii i branż. Jednakże w fazie spowolnienia gospodarczego warunki rozwoju kapitału materialnego schodzą na dalszy plan i dochodzi do wycieku kapitału do rdzennych gospodarek. Wyjątkiem są te kraje, które zmodernizowały i zrestrukturyzowały swoje gospodarki pod względem globalnej konkurencyjności [Nurse 2012].

Dostęp do obiektów zaspokajających potrzeby społeczne, socjalne i kulturowe, a więc obiektów infrastruktury społecznej, wpływa na poziom i warunki życia mieszkańców oraz jakość życia, a także może warunkować decyzje lokalizacyjne inwestorów. Współcześnie podkreśla się też istotną rolę infrastruktury społecznej w kształtowaniu odporności regionalnej, a w szczególności jakość różnych elementów infrastruktury publicznej [Christopherson i in. 2010]. Przy czym największą rolę w tym względzie odgrywają placówki oświatowe (obok dostępności kapitału ludzkiego i umiejętności pracowników) [Gottlieb, Fogarty 2003]. Kraje postsocjalistyczne i ich regiony w dużej mierze cechowała znaczna dekapitalizacja tego typu infrastruktury, jednakże okres transformacji i rozwoju gospodarki rynkowej, a w szczególności integracja gospodarcza w ramach UE, doprowadziły do szybkiego zniwelowania różnic [Seventh report on economic... 2017]. Niestety w nowych państwach członkowskich, podobnie jak w przypadku infrastruktury technicznej, tak i w przypadku infrastruktury społecznej, występuje zróżnicowana efektywność inwestycji (np. baseny, aquaparki). Te elementy generują stosunkowo wysoką rentę użytkowania przy nie zawsze uzasadnionej popytem skali realizacji [Janowicz 2016].

2.6. Innowacje

Pojęcie innowacji wprowadził do nauk ekonomicznych Schumpeter [1960]. Rozumiał on innowacje szeroko, zarówno jako wprowadzenie do produkcji nowych lub udoskonalonych wyrobów i metod produkcji (innowacje techniczne), jak i otwarcie nowego rynku, zastosowanie nowego sposobu sprzedaży lub zakupów czy nowej organizacji produkcji (innowacje organizacyjne). Obecnie rozumiane są one jako wszystkie formy innowacyjności gospodarki obejmujące nowe rozwiązania techniczne i technologiczne, ale też nowe formy organizacyjne, instytucjonalne i zarządcze. Innowacyjność dotyczy zdolności do generowania i przyswajania szeroko rozumianych innowacji technologicznych i organizacyjnych, co może się odbywać w przestrzeni przez budowanie usieciowionego środowiska innowacyjnego opierającego się na poczwórnej helisie: sektor naukowy, sektor gospodarczy, sektor publiczny, w tym administracja oraz społeczeństwo. Adaptacja innowacji może odbywać się również jako konsekwencja efektu „rozlewania się wiedzy” (*knowledge spillover*) oraz procesu „uczenia się regionów” (*learning regions*), co determinowane jest stopniem otwartości terytorium na przepływy z otoczeniem i pośrednio wzmacniane migracjami, BIZ oraz handlem zagranicznym. Zdolność generowania i przyswajania szeroko pojętych innowacji, zarówno technologicznych, jak i organizacyjnych, jest ważnym elementem determinującym rozwój w przestrzeni. Jest to szczególnie istotny problem w dobie rozwoju współczesnej gospodarki opartej na wiedzy. To właśnie innowacyjność gospodarki określa w coraz większym stopniu przewagę konkurencyjną państw i ich terytoriów.

Innowacje stanowią podstawowy czynnik rozwoju uwzględniany w każdej koncepcji modelującej przebieg tego procesu. Początkowo rozumiany był on wąsko, w sposób ograniczony do postępu technologicznego, ale z czasem definiowano go szerzej, w tym z uwzględnieniem wymiaru organizacyjnego, instytucjonalnego i zarządczego innowacji. W koncepcjach teoretycznych innowacje traktowane były obok kapitału i pracy jako jeden z trzech najważniejszych czynników rozwoju. W takim też układzie

zostały zaadaptowane z poziomu modeli makroekonomicznych do neoklasycznego modelu rozwoju regionalnego [Richardson 1973], w którym postrzegano je, podobnie jak w modelach makroekonomicznych, jako czynnik egzogeniczny. Dopiero pochwyciwszy od nowej teorii wzrostu endogenicznego zakładającej, że wielkość produkcji i poziom rozwoju jest funkcją kapitału oraz aktualnego poziomu technologicznego, innowacje zaczęto traktować jako czynnik endogeniczny, postrzegany jako rezultat nakładów lokalnych przedsiębiorstw i władz [Leon-Ledesma, Thirlwall 2002, Varga 2006]. Innowacje w nowej teorii wzrostu endogenicznego uznawane są za ważny czynnik endogeniczny będący wypadkową stanu zasobów danego obszaru, a zwłaszcza jakości kapitału ludzkiego i społecznego [Romer 1986, 1990, Lucas 1988]. Poziom innowacyjności gospodarki jest uzależniony od wielu czynników, jednak najważniejszą rolę przypisuje się ścisłym związkom (również relacjom przestrzennym) z ośrodkami naukowymi, zapewniającymi dopływ wysokokwalifikowanej kadry (kapitał ludzki) oraz możliwość bezpośredniej współpracy gwarantującej dostęp do najnowszych wyników badań. Akumulacja wysokiej jakości kapitału ludzkiego tworząca warunki dla innowacji powoduje wzrost dochodów, a jednym z podstawowych warunków jej wzrostu jest efekt szeroko rozumianego uczenia się (*learning-by-doing, knowledge spillovers, knowledge*) [Todtling i in. 2006]. Prowadzi to do powszechnego już przekonania, że podstawą aktualnego kształtowania się przewag konkurencyjnych jest innowacyjność [Porter 2002], a usieciowione terytorialnie czynniki rozwoju wraz z innowacjami tworzą swoiste środowisko [Aydalot 1986], postrzegane jako podstawa kapitału terytorialnego [Jewtuchowicz 2016, Churski i in. 2017], będącego fundamentem współczesnej endogenizacji procesów rozwoju.

Znaczenie innowacji dla rozwoju wzrasta wraz ze zwiększającym się oddziaływaniem głównych przemian społeczno-ekonomicznych. Szczególną rolę w tych relacjach przypisuje się globalizacji, która z jednej strony w dużym stopniu determinowana jest poziomem innowacji, a z drugiej strony przyczynia się do ich wzmocnienia [Castells 1996]. Nie bez znaczenia dla wzmocnienia pozycji innowacji w strukturze czynników rozwoju pozostaje fakt wzrostu roli poziomu lokalnego w wyjaśnianiu prawidłowości oraz programowaniu oddziaływania procesów rozwojowych. Proces rozwoju zachodzący na lokalnym poziomie przestrzennym determinowany jest bowiem w dużym stopniu występowaniem i jakością środowiska innowacyjnego [Aydalot 1986]. Środowisko to bazuje na interakcjach zachodzących między podmiotami gospodarczymi, które polegają na wzajemnym uczeniu się oraz szukaniu wspólnie rozwiązań. Współpraca odbywa się w określonej przestrzeni ekonomicznej i tworzy formę sieci budującej podstawę kapitału terytorialnego danego obszaru. Kształtujące się w tej przestrzeni procesy stymulujące rozwój innowacji, a wykorzystujące specyfikę środowisk innowacyjnych poszczególnych terytoriów będących najważniejszą przyczyną budowania przewag konkurencyjnych, prowadzą do polaryzacji przestrzennej rozwoju, której skala zwiększyła się w czasie ostatniego kryzysu [Azomahou, Diene 2012, Jin 2014, Robledo, Saavedra 2016]. Tym samym innowacje stają się czynnikiem, który odgrywa kluczową rolę w krystalizacji nowego modelu gospodarczego po kryzysie, gdyż inne uwarunkowania wzrostu, takie jak wzrost ludności czy wzrost spowodowany konsumpcją, nie są już osiągalne w obecnych uwarunkowaniach, zwłaszcza w krajach i na obszarach rozwiniętych [Kowalski 2011]. Wspieranie innowacji stanowi też

efekt postępującej integracji gospodarczej, będąc obecnie przedmiotem wzmoczonej aktywności wspólnotowej [Romanowska 2014]. Innowacyjność opiera się również na dynamicznym rozwoju innowacji instytucjonalnych, których brak staje się kluczową barierą rozwojową, a które powinny dotyczyć także innowacyjnych koncepcji i instrumentów polityki rozwoju, co może i powinno rozwijać się we wszystkich państwach członkowskich UE [Capello i in. 2016]. W końcu współczesne innowacje stają przed nowymi wyzwaniami, czego przykładem są innowacje kreowane przez użytkowników (*user-driven innovation* – UDI), czyli innowacje tworzone przy udziale użytkowników danego produktu lub odbiorców usługi. Ich rozwoju należy oczekiwać w pierwszej kolejności w silniejszych ekonomicznie regionach Europy Zachodniej oraz na próbujących skracać dystans rozwojowy najsilniejszych obszarach metropolitalnych nowej części UE [Rosted 2005].

3. Wnioski i rekomendacje

Opisane megatrendy (transformacja, integracja, globalizacja i postmodernizacja) odgrywają zasadniczą rolę w kształtowaniu współczesnych procesów rozwoju społeczno-gospodarczego. Trudno jednak analizować indywidualny wpływ każdego z nich, jako że oddziałują one wspólnie w postaci wiązki (zewnętrznej w stosunku do procesów endogenicznych), przenikając się wzajemnie, a ich wpływ jest zróżnicowany w czasie i przestrzeni.

Wyróżnione megatrendy kształtują współczesne przemiany społeczno-ekonomiczne, wpływając na czynniki i uwarunkowania rozwoju w różnych skalach przestrzennych, w tym na poziomie regionalnym i lokalnym. Weryfikacja koncepcji podkreślających dominującą rolę czynników egzogenicznych na rzecz wzrostu znaczenia czynników endogenicznych w największym stopniu wywołana była przez transformację i procesy postmodernizacyjne, a wzmacniana postępującymi procesami globalizacji i efektami integracji gospodarczej.

Oddziaływanie megatrendów na wyróżnione czynniki rozwoju przejawia się pewnymi zasadniczymi przemianami.

W zakresie kapitału ludzkiego szczególnego znaczenia nabiera mobilność ludności zarówno w aspekcie horyzontalnym (migracje przestrzenne), jak i wertykalnym (podnoszenie umiejętności i kwalifikacji). Jest to efekt przede wszystkim zmian postmodernizacyjnych i nasilających się procesów globalizacji i integracji. Mobilności kapitału ludzkiego przypisuje się obecnie istotną rolę w optymalnej alokacji zasobów ekonomicznych i szybszym dopasowaniu rynku pracy do dynamicznie zmieniających się uwarunkowań.

Z kolei w ramach kapitału społecznego zwraca się szczególną uwagę z jednej strony na rosnące zaangażowanie obywatelskie, widoczne w upowszechnianiu partycypacji społecznej i stanowiące w dużej mierze efekt transformacji oraz integracji. Z drugiej strony następuje erozja kapitału społecznego wywoływana negatywnym oddziaływaniem globalizacji osłabiającej kapitał wspólnotowy.

Do zasadniczych przemian związanych z kapitałem materialnym zaliczyć należy dążenie do redukcji negatywnego oddziaływania na środowisko przyrodnicze przy

jednoczesnym podnoszeniu jakości wyposażenia infrastrukturalnego danego terytorium. Dotyczy to wyposażenia w infrastrukturę techniczną i społeczną, które poprawiają jakość życia mieszkańców i warunki do prowadzenia działalności gospodarczej.

W zakresie kapitału finansowego najważniejsza przemiana odnosi się do coraz dynamiczniej rosnącego umiędzynarodowienia rynku i przepływów finansowych, będącego skutkiem globalizacji. Prowadzi to z jednej strony do uzależnienia gospodarek regionalnych od kapitału zewnętrznego, a z drugiej – do wzrostu dostępności kapitału finansowego (co przypisuje się również procesowi integracji).

W kontekście innowacji podkreśla się rosnące znaczenie tego czynnika w kształtowaniu konkurencyjności danego obszaru, wynikające ze wzrostu dostępności do wiedzy i kapitału pod wpływem nasilającej się integracji i globalizacji.

Literatura

- Ambroziak A.A., 2014, *Review of the Literature on Determinants of the Locational Attractiveness of Regions*, [w:] *New Cohesion Policy of the European Union in Poland. How It Will Influence the Investment Attractiveness of Regions in 2014–2020*, A. Ambroziak (red.), Springer, s. 1–28.
- Annual Reports of Board of Governors of the Federal Reserve System. (<https://www.federalreserve.gov/publications/annual-report.html> dostęp: 17 września 2017 r.).
- Antoci A., Sabatini F., Sodini M., 2009, *The fragility of social capital*, FEEM Working Paper.
- Aydalot Ph. (red.), 1986, *Milieux innovateurs en Europe*, GREMI, C3E, Paris.
- Azomahou T.T, Diene M., 2012, *Polarization patterns in economic development and innovation*, *Structural Change and Economic Dynamics*, 23, 4: 421–436.
- Balassa B., 1961, *The theory of economic integration*, Richard D. Irwin, Homewood, IL.
- Barca F., 2009, *An agenda for a reformed Cohesion Policy. A place-based approach to meeting European Union challenges and expectations*, Independent Report prepared at the request of Danuta Hübner, Commissioner for Regional Policy.
- Bartnik K.M., 2016, *Znaczenie kapitału ludzkiego i społecznego w rozwoju regionalnym na przykładzie Finlandii*, *Studia Oeconomica Posnaniensia*, 4(6): 7–26.
- Becker G.S., 1990, *Ekonomiczna teoria zachowań ludzkich*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Becker G., 1993, *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*, 71, The University Press of Chicago.
- Berman Y., Phillips D., 2009, *Social quality in post-industrial societies: the growth of migrant remittances in international social welfare*, [w:] *The welfare state in post-industrial society: a global perspective* J. Powell, J. Hendricks (red.), Springer, Dordrecht, s. 19–40.
- Bianchetti C., But M.C., 2016, *Territory Matters. Production and Space in Europe*, *City, Territory and Architecture*, Springer Open, 3, 26: 1–6.
- Bober J. i in., 2013, *Narastające dysfunkcje, zasadnicze dylematy, konieczne działania. Raport o stanie samorządności terytorialnej w Polsce*, Małopolska Szkoła Administracji Publicznej, Kraków.
- Böhme K., Doucet P., Komornicki T., Zaucha J., Świątek T., 2011, *How to strengthen the territorial dimension of Europe 2020 and EU Cohesion Policy*, Warsaw.
- Boutang Y.M., 2012, *Cognitive Capitalism*, Wiley, New York.
- Brol R. (red.), 2009, *Gospodarka regionalna w teorii i praktyce*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, 46, Wrocław.

- Camagni R., Capello R., 2014, *Macroeconomic conditions beyond territorial elements in forecasting regional growth: the MASST3 model*, Science in Support of European Territorial Development and Cohesion, ESPON, Luxembourg, s. 139–145.
- Capello R., Caragliu A., Nijkamp P., 2009, *Growth: Increasing Returns in Cognitive Knowledge Use*, Tinbergen Institute Discussion Paper, TI 2009–059/3, Amsterdam.
- Capello R., Caragliu A., Nijkamp P., 2016, *The costs of the economic crisis: which scenario for the European regions?* Environment and Planning C: Government and Policy, 34: 113–130.
- Castells M., 1996, *The Rise of the Network Society: The Information Age: Economy, Society, and Culture*, I, Blackwell Publishers, Oxford.
- Chojnicki Z., Czyż T., 1972, *Zmiany struktury regionalnej Polski w świetle przepływów towarowych w latach 1958–1966*, Studia KPZK PAN, 40, Warszawa.
- Chojnicki Z., Czyż T., 1997, *Struktura przestrzenna nauki w Polsce*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Christopherson S., Michie J., Tyler P., 2010, *Regional resilience: theoretical and empirical perspectives*, Cambridge Journal of Regions, Economy and Society, 3, 1: 3–10.
- Churski P., 2008, *Czynniki rozwoju regionalnego i polityka regionalna w Polsce w okresie integracji z Unią Europejską*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Churski P., 2018, *Podejście zorientowane terytorialnie (place based-policy) – teoria i praktyka polityki regionalnej*, Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna, z. 42 (w druku).
- Churski P., Herodowicz T., Konecka-Szydłowska B., Perdał R., 2017, *Czynniki rozwoju regionalnego w świetle współczesnych przemian społeczno-gospodarczych – dyskurs teoretyczny*, 01/2017 – Working Paper of FORSED Project, Zakład Analizy Regionalnej, Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej UAM, Poznań.
- Churski P., Kołsut B., 2017, *Potencjał rozwojowy gminy Powidz w okresie postępującej endogenizacji procesów rozwoju*, Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna, 40: 35–54.
- Czapiński J., 2008, *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a dobrobyt materialny: polski paradoks*, Zarządzanie Publiczne, 2: 5–27.
- Czudec A., 2009, *Czynniki kształtujące spójność ekonomiczną i społeczną regionu*, [w:] *Możliwości i bariery rozwoju regionu*, A. Czudec (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Czyż T., 1995a, *Regional disparities and socio-economic transformation in Poland*, [w:] *The roles of metropolitan urban areas in the high consumption society and other geographical issues of contemporary Japan and Poland*, T. Nohara, N. Akasaka (red.), The Third Japanese-Polish Geographical Seminar, Nagoya, Japan, s. 1–28.
- Czyż T., 1995b, *Regional unemployment differences in Poland*, [w:] *Baltic regions and Baltic links*, L. Lundqvist, L.O. Persson (red.), NordREFO, Stockholm, s. 51–64.
- Czyż T., 2007, *Regional inequalities in Poland*, [w:] *EU Enlargement and New Europe*, K. Kobayashi, M. Kureka, S. Hara (red.), Japan, s. 101–114.
- Czyż T., 2012, *Transformation of Poland's spatial economic structure in the years 1998–2008*, Quaestiones Geographicae, 31,2: 71–82.
- Dicken P., 2015. *Global Shift. Mapping the Changing Contours of the World Economy*, Seventh Ed., The Guilford Press, New York, London.
- Domański S.R., 1993, *Kapitał ludzki i wzrost gospodarczy*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Drucker P.F., 1992, *The New Society of Organizations*, Harvard Business Review, 70(5): 95–104.
- Drucker P.F., 1999, *Spółczesność pokapitalistyczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Dumas A., Turner B.S., 2009, *Aging in post-industrial societies: intergenerational conflict and solidarity*, [w:] *The welfare state in post-industrial society: a global perspective*, J. Powell, J.J. Hendricks (red.), Springer–Dordrecht, s. 41–56.

- Dutkowski M., 2008, *Globalizacja, czy jest groźna?*, [w:] *Zagrożenia we współczesnym świecie jako temat edukacji geograficznej*, T. Michalski (red.), Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne SA, Pelpin, s. 37–50.
- Dzunić M., Golubovic N., 2016, *Social Capital and Corruption: Evidence from Western Balkan Countries*, [w:] *The First Decade of Living with the Global Crisis Economic and Social Developments in the Balkans and Eastern Europe*, A. Karasavoglou i in. (red.), Springer International Publishing, Switzerland, s. 93–101.
- Economic Crisis in Europe: Causes, Consequences and Responses*, 2009, European Economy, 7, European Commission, Luxembourg.
- Emmers R., 2004, *Globalization and Non-traditional Security Issues: A Study of Human and Drug Trafficking in East Asia*, Institute of Defence and Strategic Studies, RSIS Working Paper, 62, Singapore.
- Etzkowitz H., 2002, *The Triple Helix of University–Industry–Government, Implications for Policy and Evaluation*, Science Policy Institute, Working Paper, 11, Stockholm.
- Fukuyama F., 1997, *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, PWN, Warszawa–Wrocław.
- Gemzik-Salwach A., 2009, *Innowacje finansowe jako przyczyna kryzysu na rynkach międzynarodowych*, E-Finanse, Finansowy Kwartalnik Internetowy, 3.
- Giddens A., 2008, *Konsekwencje nowoczesności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Głuszczuk D., 2011, *Istota rozwoju regionalnego i jego determinanty*, *Ekonomia*, (5)17: 68–80, Wrocław.
- Gorzela G., 2009, *Fakty i mity rozwoju regionalnego*, *Studia Regionalne i Lokalne*, 2(36): 5–27, Warszawa.
- Gottlieb P.D., Fogarty M., 2003, *Educational attainment and metropolitan growth*, *Economic Development Quarterly*, 17(4): 325–336.
- Harvey D., 1990, *The condition of postmodernity*, Blackwell, Cambridge.
- Hemerijck A., 2009, *In search of a new welfare state in Europe: an international perspective*, [w:] *The welfare state in post-industrial society: a global perspective*, J. Powell, J.J. Hendricks (red.), Springer Dordrecht, s. 71–98.
- How Regions Grow*, 2009, Organisation for Economic Cooperation and Development, Paris.
- Huwart J.Y., Verdier L., 2013, *Economic Globalisation. Origins and consequences*, Organisation for Economic Cooperation and Development Insights, OECD Publishing.
- Jameson F., 1992, *Postmodernism or The Cultural Logic of Late Capitalism*, Verso, London, New York.
- Janowicz A., 2016, *Ocena wpływu środków Unii Europejskiej na wybrane wskaźniki społeczno-gospodarcze Polski w latach 2004–2013*, *Myśl Ekonomiczna i Polityczna*, 1(52): 56–115.
- Jewtuchowicz A., 2016, *Terytorium i terytorializacja w europejskiej polityce rozwoju regionalnego*, *Studia Prawno-Ekonomiczne*, 98: 221–235.
- Jin F.H., 2014, *Evolutionary research on the imbalance and polarization development of regional logistics*, International Conference on Management Science & Engineering 21th Annual Conference Proceedings, Helsinki, s. 636–642.
- Kleer J., 2008, *Transformacje i problemy z nimi związane*, [w:] *Ekonomia dla prawników i nie tylko*, M. Bednarki, J. Wilkin (red.), Wydawnictwo Prawnicze Lexis Nexis, Warszawa, s. 438–460.
- Kołodko G., 2009, *Wielka Transformacja 1989–2029. Uwarunkowania, przebieg, przyszłość*, *Ekonomista*, 3: 353–371.
- Kosiedowski W. (red.), 2008, *Zarządzanie rozwojem regionalnym i lokalnym*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Kowalski M.A., 2011, *Wpływ kryzysu gospodarczego na procesy współpracy i konkurencji*, *Master of Business Administration*, 2(112): 30–42, Akademia Leona Koźmińskiego.

- Kozak M., 2015, „Co wymyśli chodnik, czyli polska atrapa rozwoju”, Wyborcza.pl (http://wyborcza.pl/magazyn/1,145247,18019268,Co_wymysli_chodnik_czyli_polska_atrapa_rozwoju.html; dostęp: 20.11.2017).
- Kurowski M., 2015, *Kapitał społeczny w okresie kryzysu społeczno-gospodarczego*, Zeszyty Naukowe Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego w Zielonej Górze, 2: 84–96.
- Leon-Ledesma M.A., Thirlwall A.P., 2002, *The endogeneity of the natural rate of growth*, Cambridge Journal of Economics, 26: 441–459.
- Lins K.V., Servaes H., Tamayo A., 2015, *Social Capital, Trust, and Firm Performance during the Financial Crisis*, ECGI Working Paper Series in Finance, 446.
- Lizieri C., 2009, *Towers of capital: Office Markets & International Financial Services*, Wiley Blackwell, London.
- Lucas R.E., 1988, *On the mechanics of economic development*, Journal of Monetary Economics, 22(1): 3–42.
- Lucas R.E., 1990, *Why doesn't capital flow from rich to poor countries?* American Review, Papers and Proceedings, s. 92–96.
- Liotard J.F., 1979, *La Condition postmoderne: Rapport sur le savoir*, Éditions de Minuit. Paris (wydanie polskie, 1997, *Kondycja ponowoczesna. Raport o stanie wiedzy*, Fundacja Aletheia, Warszawa).
- Makieła Z., 2003, *Przejawy procesu globalizacji w rozwoju infrastruktury transportowej w Polsce*, [w:] *Przemysł w procesie globalizacji*, Z. Ziolo, Z. Makieła (red.), Prace Komisji Geografii Przemysłu PTG, 6: 49–58, Warszawa–Kraków.
- Markowska M., 2002, *Czynniki rozwoju regionalnego*, [w:] *Gospodarka lokalna w teorii i praktyce*, E. Sobczak (red.), Wydawnictwo AE we Wrocławiu, Wrocław.
- Markowska-Przybyła U., 2016, *Determinanty kapitału społecznego w kontekście możliwości oddziaływania władz publicznych*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, 418: 240–251.
- Mazur S., 2017, *Przyptywy i odpływy decentralizacji*, [w:] *Polska regionów – Polska miast*, J. Woźniak (red.), IX Konferencja Krakowska, Biblioteka Małopolskiego Obserwatorium Polityki Rozwoju, 9, Małopolskie Obserwatorium Rozwoju Regionalnego, Kraków, s. 71–78.
- Mironczuk J., 2013, *Kapitał ludzki w dobie globalizacji i integracji*, Studia Ekonomiczne, 139: 29–40.
- Molle W., Cappellin R., 1988, *Regional impact of Community policies*, Aldershot, Avebury.
- Naisbitt J., 1982, *Megatrends. Ten New Directions Transforming Our Lives*, Warner Books/Warner Communications Company, New York.
- Nijkamp P., 1984, *A multidimensional analysis of regional infrastructure and economic development*, [w:] *Regional and industrial development theories, models and empirical evidence*, A.E. Andersson, W. Isard, T. Puu (red.), North-Holland Publishing, Amsterdam, s. 267–293.
- Nowak J.F., 2006, *Modernizacja lokalnej administracji publicznej a rozwój lokalny*, Prace Habilitacyjne 25, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań.
- Nurse K., 2012, *The slowing down of the engine of growth was W.A. Lewis right about global economic crises and the impact on the peripheries?*, [w:] *The Global Economic Crisis and the Developing World Implications and prospects for recovery and growth*, A. Deshpande, K. Nurse (red.), Routledge, New York, s. 47–61.
- Olechnicka A., 2012, *Potencjał nauki a innowacyjność regionów*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Pająk K., Dahlke P., Kvilinskyi O., 2016, *Determinanty rozwoju regionalnego – współczesne odniesienie*, Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy, 9: 109–122.
- Parysek J.J., 2017, *O rozwoju społeczno-gospodarczym oraz czynnikach i uwarunkowaniach rozwoju (raczej tradycyjnie)*, Studia KPZK PAN (w druku).

- Pichierri A., 2002, *Concertation and Local Development*, International Journal of Regional Research, 26, 4: 689–706.
- Pietrzyk I., 1995, *Paradygmat rozwoju terytorialnego*, [w:] *Gospodarka przestrzenna i regionalna w trakcie przemian*, W. Kosiedowski (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Pietrzyk I., 2007, *Polityka regionalna Unii Europejskiej i regiony w państwach członkowskich*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Porter J., 2002, *Embedding Foreign Direct Investment*, Leed Programme, Directorate of Employment, Labour and Social Affairs, OECD, Paris.
- Putnam, R.D., 1995, *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, Znak, Kraków.
- Raue J.S., Wieland A., 2015, *The interplay of different types of governance in horizontal cooperations: a view on logistics service providers*, The International Journal of Logistics Management, 26, 2: 401–423.
- Regions Matter: Economic Recovery, Innovation and Sustainable Growth*, 2009, Organization for Economic Cooperation and Development, Paris.
- Richardson H.W., 1973, *Regional growth theory*, Macmillan, London.
- Robledo J.C., Saavedra J.P.H., 2016, *Patents and economic growth: Innovation of residents and non residents? Patentes y crecimiento económico: Innovación de residentes o no residentes?* Desarrollo y Sociedad, 76: 243–272.
- Rodríguez-Pose A., Ezcurra R., 2011, *Is Fiscal decentralization harmful for Economic growth? Evidence from the OECD Countries*, Journal of Economic Geography, 4: 619–643.
- Romanowska E., 2014, *Ewolucja polityki innowacyjnej Unii Europejskiej. Strategia oraz instrumentarium wsparcia innowacyjności w kontekście integracji z UE*, Przedsiębiorstwo we Współczesnej Gospodarcie – Teoria i Praktyka, 2: 5–27.
- Romer P., 1986, *Increasing returns and long-run growth*, Journal of Political Economy, 94, 5: 1002–1037.
- Romer P., 1990, *Endogenous technological change*, Journal of Political Economy, 98, 5, part II: 71–102.
- Rosińska M., 2007, *Kapitał ludzki podstawą budowania przewagi konkurencyjnej współczesnych przedsiębiorstw*, [w:] *Uwarunkowania budowania konkurencyjności przedsiębiorstw w otoczeniu globalnym*, J. Bogdanienko, M. Kuzel, I. Sobczak (red.), Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, s. 11–20.
- Rosted J., 2005, *User-Driven innovation. Results and recommendations*, FORA, Copenhagen.
- Schumpeter J., 1960, *Teorie rozwoju gospodarczego*, Państwowe Wydawnictwa Naukowe, Warszawa.
- Seventh report on economic, social and territorial cohesion. My Region, My Europe, Our Future*, 2017, European Commission, Luxembourg.
- Solow R.M., 1956, *A contribution to the theory of economic growth*, Quarterly Journal of Economics, 70, 1: 65–94.
- Stachowiak K., 2017, *Gospodarka kreatywna i mechanizm jej funkcjonowania. Perspektywa geograficzno-ekonomiczna*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Stiglitz J. E., 2007, *Globalizacja*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Sztabiński P.B., Sztabiński F. (red.), 2014, *Polska – Europa. Wyniki Europejskiego Sondażu Społecznego 2002–2012*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Sztompka P., 2016, *Kapitał społeczny. Teoria przestrzeni międzyludzkiej*, Wydawnictwo Znak, Kraków.
- The EU's response to support the real economy during the economic crisis: an overview of Member States' recovery measures*, 2009, European Economy – Occasional Papers, 51, Directorate-General for Economic and Financial Affairs, European Commission.

- The Future of Financial Services. How disruptive innovations are reshaping the way financial services are structured, provisioned and consumed*, 2015, An Industry Project of the Financial Services Community, World Economic Forum, Prepared in collaboration with Deloitte, Final Report.
- Todtling F., Lehner P., Trippl M., 2006, *Innovation in knowledge intensive industries: The nature and geography of knowledge links*, European Planning Studies, 14, 8: 1035–1058.
- Toffler A., Toffler H., 1997, *Budowa nowej cywilizacji. Polityka trzeciej fali*, Zysk i S-ka, Poznań.
- Varga A., 2006, *The spatial dimension of innovation and growth: empirical research methodology and policy analysis*, European Planning Studies. 14, 9: 1171–1186.
- Viner J., Oslington P., 2014, *The customs union issue*, Oxford University Press.
- Wolański R., 2013, *Wpływ otoczenia finansowego na konkurencyjność małych i średnich przedsiębiorstw*, Oficyna a Wolters Kluwer Business, Warszawa.
- Woolcock M., 1998, *Social Capital and Economic Development: Toward a Theoretical Synthesis and Policy Framework*, Theory and Society, 27(2): 151–208.
- Wosińska W., 2010, *Oblicza globalizacji*, Smak Słowa, Sopot.
- Zarycki T., 2008, *Dwa wymiary kapitału społecznego w kontekście polskim*, Pomorski Przegląd Gospodarczy, 2(37): 49–52.
- Zimmermann K.F., 2009, *Labor mobility and the integration of European labor markets*, Discussion Paper Series IZA DP, 3999, Institute for the Study of Labor, Bonn.
- Ziółkowski M., 2012, *Kapitały społeczny, kulturowy i materialny i ich wzajemne konwersje we współczesnym społeczeństwie polskim*, Studia Edukacyjne, 22: 7–27, Poznań.

dr hab., prof. UAM Paweł Churski (chur@amu.edu.pl)
dr Michał Dolata (dolata@amu.edu.pl)
dr Joanna Dominiak (dominiak@amu.edu.pl)
dr hab., prof. UAM Jan Hauke (jhauke@amu.edu.pl)
mgr Tomasz Herodowicz (tomasz.herodowicz@amu.edu.pl)
dr Barbara Konecka-Szydłowska (bako@amu.edu.pl)
mgr Adam Nowak (a.nowak@amu.edu.pl)
dr Robert Perdał (r.predal@amu.edu.pl)
dr Marcin Woźniak (marcin.wozniak@amu.edu.pl)

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Nauk Geograficznych i Geologicznych
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
Zakład Analizy Regionalnej
ul. B. Krygowskiego 10, 61-680 Poznań